

views of the leading researchers on this subject, sources and literature, revealing the specifics of the public sector in Poland are analyzed in this article.

Keywords: "Third Sector", society, sphere, volunteering, integration, and identity.

УДК 94(477.7) : 334.734 : 631.115.8 «18/19»

І. В. Пятницькова

ЗЕМЛЕРОБСЬКІ АРТІЛІ М. В. ЛЕВИТСЬКОГО НА ПІВДНІ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Реферат. Землеробські артїлі були одним із напрямів кооперативного руху, поширеного на Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. Ініціатива їх створення належала громадському діячу, ідеологу українського кооперативного руху Миколі Васильовичу Левитському. Саме завдяки його сприяння у середині 90-х років XIX ст. на Херсонщині було засновано 125 землеробських артїлій.

У статті розглянуто внутрішню структуру артїлій, принципи та умови співпраці, які базувались на засадах рівності всіх членів. Актуалізовано питання їх морально-виховної функції. Визначено, що їх діяльність сприяла запровадженню нової техніки та технологій у сільськогосподарське виробництво, розширенню посівних площ та збільшенню врожайності.

Проаналізовано причини розпаду землеробських артїлій на початку XX ст., серед яких недостатнє фінансування, відсутність координуючого органу, компетентних керівників на місцях, законодавчої бази. Розкрито значення землеробських артїлій М. В. Левитського, яке полягало не лише у розвитку господарств артільників, а й більш широкому та інтенсивному залученню селян до капіталістичних умов господарювання.

Ключові слова: артіль, землеробські артїлі, кооперація, кооперативний рух, селяни, сільське господарство, капіталістичні відносини.

Сучасна історична наука в Україні переживає час свого істотного оновлення. Перспективними стають дослідження історії повсякденності, ментальності, що значно розширюють та поглиблюють знання про минуле, «оживляють» його, роблять більш зрозумілим для сучасників. Серед всього розмаїття тем сучасних досліджень, вітчизняні історики значну увагу присвятили вивченню кооперативного руху, його значенню та впливу на життя українського суспільства кінця XIX – початку XX ст.

Одним із його напрямків були землеробські артїлі, засновані М. В. Левитським у 90-ті роки XIX ст. на Півдні України. Їх унікальність полягає в тому, що це були перші подібні організації на території України. Не зважаючи на відносно короткий час свого існування, вони вплинули на зміну повсякденного життя та світогляду селян, які брали в них участь.

Вивчення південноукраїнських землеробських артїлій почалося ще за часів їх активного функціонування, наприкінці XIX – на початку XX ст. Історія, принципи функціонування землеробських артїлій розглядалися у працях І. Фаресова, С. Л. Маслова [14, 10]. На основі статистичного матеріалу дослідники аргументовано доводили, що участь у них сприяла збагаченню та покращенню господарства артільників.

У радянську добу вчені не приділяли окремої уваги дослідженню даної проблеми. За часів незалежності вона знову стала актуальною і розглядалась, як перспективний досвід організації співпраці в перехідну добу. Діяльність землеробських артїлій була проаналізована у загальних роботах з історії кооперативного руху України В. І. Марочка, А. І. Фаренія [9, 12, 13]. Життєвому шляху, діяльності та творчому доробку М. В. Левитського присвячено дослідження В. Б. Вовченко [2].

Джерелознавчу базу даного дослідження складають матеріали ф. 327 «Левитський М. В.» Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, до якого ввійшли спогади М. В. Левитського, статuti землеробських артїлій, результати їх перевірок, анкети та заяви членів.

Не зважаючи на те, що тема землеробських артілей не є новою для вітчизняної історіографії, недослідженими залишаються питання внутрішньої організації співпраці та співжиття членів артілей, впливу кооперативних ідей на зміну ментальності їх учасників.

З огляду на це метою даної статті є дослідження землеробських артілей В. М. Левитського. Завданнями: висвітлити умови співпраці артільників, проаналізувати вплив артільної діяльності на життя їх членів, визначити значення землеробських артілей та їх діяльності.

Микола Васильович Левитський народився 25 березня 1858 р. у с. Хмільна Канівського повіту Київської губернії в сім'ї священика. Пізніше родина переїхала до Чигирин, а з 1861 - до с. Федвар Олександрійського повіту Херсонської губернії. Навчався «артільний батько» у Більській гімназії на Холмщині. Як і більшість його однолітків захоплювався працями М. Чернишевського, М. Добролюбова, Ф. Лассаля, ідеями кооперативного руху. «...Під впливом прочитаних книг та власних роздумів я поступово приходив до думки, що основою народного благополуччя є народна самодіяльність, самопоміч» - писав М. В. Левитський [7, арк. 1-23].

Ще у студентські роки він організував кооперативну їдальню та кооперативну оренду квартири для учнів. У більш дорослому віці він не відмовився від свого юнацького захоплення кооперативним рухом. Після закінчення Харківського університету, Микола Васильович працював секретарем Олександрійського повітового земства на Херсонщині.

Саме тоді він ініціював перед земством розгляд питання про необхідність поширення кооперації в повіті. У 1887 р. Олександрійське повітове земство прийняло рішення про необхідність організації в повіті сільськогосподарських артілей. Селяни позитивно поставилися до ідеї започаткування колективного землеробства. Вже за перший рік діяльності у повіті артілі обробили більше двох тисяч десятин землі. Проте ініціатива М. В. Левитського наštтовхнулася на супротив з боку місцевої влади, яка вбачала в артілях потенційну загрозу існуючому політичному ладу. У результаті М. В. Левитський був усунутий від займаної посади, а артілі втративши свого координатора занепали та розпалися [12, с. 196].

Після цього Микола Васильович займався літературно-публіцистичною роботою й адвокатської практикою в Єлисаветграді. Проте, бажання займатися кооперативною діяльністю його не полишало. До активізації діяльності в цьому напрямі М. В. Левитського підшттовхнули тяжкі наслідки голоду 1891-1892 рр. та об'єктивна потреба в допомозі селянам.

За його сприяння у вересні 1894 р. у с. Федвар Олександрійського повіту Херсонської губернії було створено першу артіль з спільної обробки землі, яка стала класичним прикладом для інших [4, арк. 3]. До 1899 р. М. В. Левитським у Херсонській губернії було відкрито 125 землеробських артілей [1, с. 20]. Артільний рух почав швидко поширюватися з Херсонщини на інші регіони України.

Артілі складались з незначної кількості членів. У середньому до однієї такої організації входило 20 - 28 осіб. На рівні з чоловіками членами артілей були жінки. Переважна більшість артільників були українцями, значно менше росіян та молдаван. Вони створювали спільне господарство. Об'єднували для загального користування всю землю, власну і орендовану. Увесь робочий інвентар зносили у господарське подвір'я. Кожен член вносив у артіль майна порівну. Якщо хтось вносив більше, тому артіль виплачувала різницю або за нею зберігався борг у розмірі різниці. За даними джерел у середньому одна артіль мала від 4 до 10 коней і один плуг, а кожна артільна родина обробляла близько 5 десятин землі [4, арк. 3].

Під спільну відповідальність артільники отримували позики від кредитних установ різної форми власності для оренди землі, придбання насіння, добрив, реманенту.

Артільники спільно обробляли землю, у вільний від артільної роботи час вони могли працювати на себе. Зібраний врожай ділили між собою порівну, при цьому підлітки отримували 1/2 паю, діти 12-14 років – 1/3 [6, арк. 5-10].

Місцева влада постійно перевіряла діяльність артілей. Так, на початку вересня 1896 р. Херсонським губернським управлінням з цієї метою було створено спеціальну комісію. Після обстеження вона дійшла наступного висновку: "Порівняння майнового стану членів до вступу в артіль з тим, що вони мають зараз, вражає своєю різницею економічного благополуччя" [3, с. 3].

Наступні перевірки 1896 р., 1897 р., 1898 р. показали, що після вступу селян до артілей, спостерігався помітний прогресивний розвиток їх господарств. Так у 1896 р. було обстежено 70

артілей, до яких входило 287 господарств. У порівнянні з часом до вступу в артіль, кількість коней і волів у них збільшилася на 77 %, плугів – на 69 %, посівних площ – на 34% [8, арк. 5].

Наступного року було обстежено 116 артілей, до яких входило 496 господарств або 2761 осіб. Посівні площі, кількість худоби, інвентарю у них збільшилась удвічі. Результати перевірки показали, що селянам вдалося не лише налагодити своє господарство, а й вчасно виконати кредитні зобов'язання. За короткий час вони сплатили половину боргу.

Тенденцію нарощення сільського господарства демонструє дослідження наступного 1898 р. Ним було охоплено 125 артілей, які діяли в 25 селах Херсонщини. У них були задіяні 550 родин з 3040 особами. Після вступу в артіль у селян поголів'я робочої худоби збільшилося на 60 %, кількість сільськогосподарського реманенту – на 75 %, землі – на 92%.

Показовим є те, що артільники намагались використати провідну на той час сільськогосподарську техніку та реманент. Так наприклад, дві артільні с. Сентова Херсонщини придбали молотильну машину на кінському приводі [11, с. 50-51].

Розширення посівних площ, використання покращеного реманенту, добрив сприяли збільшенню врожайності артільних господарств. Остання перевірка виявила, що врожайність зернових культур в артільних господарствах за короткий час їх існування збільшилась на 44% [8, арк. 6]. За свідченнями селян поля артільників були в значно кращому стані за приватновласницькі володіння [11, с. 50-51].

Велику увагу в артілях приділяли духовній стороні співпраці артільників, їх моральному вихованню. Сам М. В. Левитський вважав, що кооперація мала велике виховне значення і була здатна підготувати особу, як до життя в реальних соціально-економічних умовах, так і сформувати душу, закласти в неї необхідні для нового часу моральні та психологічні риси [7, арк. 27]

М. В. Левитський не обмежувався теоретичним осмисленням виховних функцій кооперативів, а й намагався реалізувати свої задуми на практиці. Члени землеробських артілей повинні були дотримуватися певних правил співпраці: сумлінно виконувати свою роботу, підтримувати дисципліну, спокій та порядок. В угодах землеробських артілей мова йшла про те, що артільники повинні жити у згоді та любові, не вживати горілку, не лаятися, вирішувати усі питання разом шляхом обговорення. За порушення цих правил виносились догани, існувала система штрафів, яка передбачала, що за перше зауваження стягнення складало – 3 крб., за друге – 6 крб., за третє – порушника виключали з складу артілі [6, арк. 5-10].

Ці правила виявилися дієвими і сприяли покращенню відносин між членами артілей. Так В. Ф. Левитський після відвідин херсонських артілей повідомляв: « Справа велася дружно, весело, з жартами і була схожою на свято, проте артільники мусили виконувати роботу, яку за складністю можна порівняти з працею на цегляному заводі. При цьому повна відсутність пригощання горілкою, жодного лайливого слова» [11, с. 49 - 50].

Селяни на початковому етапі з значним ентузіазмом та захопленням відносились до кооперативної співпраці. Згаданий раніше В. Ф. Левитський писав: « У деяких артілях можна було побачити дітей, які наслідуючи роботу старших, грали в артіль, обирали собі артільного старосту і одного з дітей називали Левитським» [11, с. 49 - 50].

Не зважаючи на позитивні зрушення у господарствах артільників, на початку ХХ ст. більшість об'єднань припинили своє існування. У 1902 р. залишалось лише 16 таких організацій [14, с. 8]. До цього призвів цілий ряд причин. Головною з них було те, що артільники не були настільки захоплені ідеями кооперації, самопомочі, самопомоги, як М. В. Левитський. За допомогою артілей селяни в першу чергу намагались вирішити свої фінансові проблеми.

Одна з комісій Херсонського губернського земства після обстеження артілей прийшла до висновку, що єдиною причиною їх виникнення була потреба бідних селян у грошах, адже кожному з них окремо, з огляду на низьку кредитоспроможність, позики не видавалися. Спільне господарство слугувало лише зовнішньою ознакою існування артільного господарства і засобом вигідної і зручної виплати боргу за позиками [10, с. 192.].

До того ж позики видавалися не артілям, а окремо кожній особі і в різних розмірах. З огляду на це, придбану худобу чи реманент селяни вважали особистою власністю, а не артільною, визнавали лише свої зобов'язання по виплаті кредитів, а не по виконанню спільної роботи. Як правило, після того, як господарство того чи іншого артільника, після отриманого кредиту, починало давати позитивні результати, він виходив з артілі, і продовжував самостійне

господарювання. Ця обставина руйнувала цілісність артільей, перетворювала їх на засіб отримання кредитів, а не на ефективний спосіб організації праці. Серед херсонських селян кінця XIX – початку XX ст. був поширений вислів « за гроші – спасибі, за артіль – ні» [10, с. 192].

Сам М. В. Левитський зазначав: «Я і сам дивлюся на артіль, як на милиці під час хвороби. Як тільки видужують, так і кидають милиці геть... Доки селяни не в змозі придбати власний реманент та худобу, хай беруть позики та об'єднуються в артілі. Як тільки виплатять позику, хто їм заважає розділити майно артілі між собою, і вести своє господарство окремо ? Хай ділять! Артіль зробила свою справу і милиці стали не потрібними» [15, с. 13-14.].

Негативно на діяльності артільей позначилось і недостатнє фінансування. Кредитні установи з пересторогою ставилися до землеробських артільей, видані ними позики були незначного розміру. Самі артільники зазначали, що позичених Державним банком коштів вистачало лише на те, щоб засіяти поля. Цей фактор не сприяв зацікавленості селян у продовженні артільної співпраці.

Однією з причин розпаду артільей була відсутність на місцях освіченого, зацікавленого в продовженні артільної справи керівництва. Фактично М. В. Левитський був єдиним їх керівником та координатором. Йому складно було одному слідкувати за діяльністю артільей, які знаходилися на значній відстані одна від однієї. З часом зв'язок з одними втрачався, з іншими- послаблювався. У результаті, за відсутності єдиного координуючого центру, артілі розпадались.

Значною перепоном артільної діяльності було вороже ставлення до неї органів влади [8, арк. 8-9]. У своїй доповіді Вільному економічному товариству М. В. Левитський зазначав: «місцева влада отруювала моє життя, взагалі гальмувала мою роботу, не давала ні мені, ні артільникам, ні хвилини спокою» [8, арк.1]. Вбачаючи у артілях потенційну загрозу існуючому політичному ладу, міністр внутрішніх справ Д. С. Сіпягін по всіх губерніях розіслав циркуляр, згідно з яким, у разі появи в якомусь місті чи селі М. В. Левитського, поліції необхідно було слідкувати за ним, не допускати бесід з селянами [8, 2 арк.].

Відсутність чіткої законодавчої бази також ускладнювала діяльність артільей. На території Російської імперії до 1902 р. не існувало законодавчих та нормативних актів, які б визначали порядок створення, напрями діяльності артільей. Всі вони створювалися та діяли за статутами, артільними угодами, які розробляли самостійно, на основі західноєвропейських аналогів. Лише після затвердження цих документів міністерством фінансів артілі мали право розпочати діяльність [5, арк. 138–142].

Незважаючи на те, що історія землеробських артільей була короткою, вони мали велике значення. У першу чергу сприяли поширенню артільного руху на Півдні України та за її межами. З кінця XIX ст. за прикладом землеробських артільей в регіоні відкривались ремісничі, промислові, молочні, землеробські артілі та артілі в сфері послуг.

Вони сприяли розвитку господарств артільників. Завдяки отриманим позикам у селян з'явилась можливість розширити свої посівні площі, придбати необхідну худобу, реманент, добрива. Артільна співпраця спонукала селян до більш широкого і інтенсивного залучення їх до капіталістичних умов господарювання. Артілі виховували у своїх членів ініціативність та підприємливість.

Важливим є й те, що артілі не обмежувались виключно виробничою сферою, а значну увагу приділяли моральній стороні співпраці. Базувались на принципах взаємоповаги, пропагували здоровий спосіб життя. Значна увага приділялась просвітництву, запровадженню нових технологій у сільськогосподарське виробництво.

Разом з тим проблема історії землеробських артільей В. М. Левитського не є вичерпаною. Подальшого вивчення вимагає питання ставлення місцевого населення, як членів, так і сторонніх осіб до артільей. Не дослідженими залишаються питання рівня самоуправління артільей, культурно-просвітницької діяльності серед їх членів, не відомими до цього часу залишаються артільні старости та ступінь їх участь в організації та діяльності товариств.

Список використаної літератури

1. Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні / П. Височанський. – Х. : Червоний шлях, 1925. – С. 20.

2. Вовченко В. Б. Архівна спадщина кооператора, державного і громадського діяча М. В. Левитського (1859–1936) : історія, реконструкція, зміст : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.10 «Документознавство, архівознавство» / В. Б. Вовченко. – К., 2007. – 16 с.
3. Інститут рукописів Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського (далі ІР НБУ) ф. 290, спр. 3542.
4. ІР НБУ ф. 290, спр. 3577.
5. ІР НБУВ, ф. 326, спр. 3.
6. ІР НБУВ, ф. 327, спр. 36.
7. ІР НУБУ ф.№327 №540.
8. ІР НБУВ, ф. 327, спр. 832.
9. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоритичний аспект (1861-1929 рр.) / Марочко В.І.-К.: М. Р. Kots Publishing, 1995.-224 с.;
10. Маслов С. Трудовые земледельческие артели. Их значение, история их организации и устав / С. Маслов. – Ярославль : Ярослав. кредит. союз кооперативов, 1918. – 354 с.
11. Левитський В.Ф. Земледельческие артели Херсонской губернии // Русская мысль, 1896. - № 9. – С.50-51
12. Фареній І.А. З історія діяльності «артільного батька» Миколи Левитського у період становлення кооперативного руху (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / І.А. Фареній // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – 2005.- Вип.9. – С. 193 -201.
13. Фареній І.А. З історії становлення кооперативного руху в Надніпрянській Україні (друга половина ХІХ-початок ХХст.) / Фареній І.А.-Черкаси: Національний університет ім. Т.Г. Шевченко, 2003.-144 с.
14. Фаресов І. Земледельческая и ремесленная кооперация в России / И. Фаресов.-СПб.: Типография М. Меркувшева, 1902.-32с.
15. Фаресов І. Народники и марксисты / И. Фаресов. -СПб.: Типография М. Меркувшева, 1899.-С.27.

Аннотация

Пятницкова И. В. Земледельческие артели Н. В. Левитского на Юге Украины в конце ХІХ – начале ХХ вв.

В статье рассмотрен процесс создания Н. В. Левитским на Юге Украины земледельческих артелей. Проанализирована их внутренняя структура, принципы совместной деятельности. Определено их влияние на развитие хозяйства артельщиков, улучшение обработки земли, повышение урожайности. Актуализирован вопрос морального и духовного воспитания артельщиков. Исследованы причины распада земледельческих артелей. Сделан вывод о позитивном влиянии артельной деятельности на повышение благосостояния крестьян Юга Украины, приобщения их к капиталистическим отношениям. Раскрыты перспективы для дальнейшего изучения данной темы.

Summary

Pyatnitskova I. V. Agricultural artels of N. V. Levitsky in the South of Ukraine at the end of ХІХ – the beginning of the ХХ centuries.

In the article process of creation by N. V. Levitsky in the South of Ukraine of agricultural artels is considered. Their internal structure, the principles of joint activity is analysed. Their influence on development of economy of , improved cultivation, productivity increase is defined. The question of moral and spiritual education of is actual. The reasons of disintegration of agricultural artels are investigated. The conclusion is drawn on positive influence of collective activity on increase of welfare of peasants of the South of Ukraine, their familiarizing with the capitalist relations. Prospects for further studying of this subject are opened.